

نظام تعلیم خانگی قرآن در سیره پیامبر (ص)

ابوالفضل خوش‌منش^۱

حسن سجادی‌پور^۲

محسن قربانیان^۳

چکیده

«تعلیم قرآن» به عنوان محور اصلی رسالت پیامبر اسلام (ص) از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ بر اساس مستندات تاریخی، آن حضرت برای ترویج آموزش قرآن میان مسلمانان، نظام آموزشی منسجم و هدف‌مندی را پایه‌ریزی و دنبال نمود. این نظام آموزشی، از نظر مکانی، بر دو مکان مقدس «خانه» و «مسجد» مبتنی است که هر یک در مقایسه با دیگری، دارای آثار و کارکردهای مشخص و بعضاً متفاوتی است. در این میان، آموزش «خانگی» قرآن که از اجزای نظام ارتباط خانگی با قرآن نیز محسوب می‌شود، به عنوان راهبردی اساسی در فرایند تعلیم و تعلم قرآن کریم، نقش بی‌بدیلی در سیره آموزشی رسول خدا (ص) دارد. جایگاه آموزش خانگی قرآن، با عنایت به مزایا و کارکردهای فراوان و منحصر به فرد آن، نظیر امکان برگزاری به صورت خصوصی و انفرادی و نیز توجه به آموزش‌های خانوادگی شامل: آموزش به فرزندان، همسر و خویشاوندان، نشان از تقدّم و اصالت آن، نسبت به مکان مقدس مسجد دارد. ضمن آنکه امروزه مسئله تحصیل در خانه^۴ به مفهوم آموزش کودکان در خانه به جای رفتن به مدرسه، در نظامات تعلیم و تعلم جهان، جای خود را باز کرده است. مقاله حاضر، ضمن واکاوی سیره پیامبر (ص) در خصوص نهادینه‌سازی فرهنگ آموزش خانگی قرآن در میان امت اسلامی، به اهمیت ویژه آموزش خانگی قرآن در مقایسه با نقش مساجد در این زمینه، پرداخته است.

واژگان کلیدی

آموزش قرآن، آموزش خانگی، آموزش خانوادگی، خانه، خانواده، مسجد.

۱. دانشیار دانشگاه تهران / manesh88@gmail.com

۲. دکتری تخصصی تفسیر تطبیقی / h.sajjadipour@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم / ghorbanianmohsen@gmail.com

طرح مسأله

«آموزش قرآن» در طول نزول بیست و سه ساله آن، اساس مأموریت الهی رسول گرامی اسلام(ص) را تشکیل می‌دهد و تزکیه و تربیت اسلامی در پرتو «تلاوت آیات» و «تعلیم کتاب» محور اصلی رسالت آن حضرت محسوب می‌شود. (جمعه/۲) رسول خدا(ص)، بهترین امت خود را کسی معرفی نمود که قرآن را فراگیرد و به دیگران بیاموزد. (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۵۷) ایشان ضمن تأکید بر فراگیری قرآن، دلی را که از قرآن خالی باشد به خانه‌ای ویران، تشبیه - فرمود. (احمدبن حنبل، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۲۳) آن حضرت، به منظور فراگیر کردن امر تعلیم و تعلم قرآن در میان مسلمانان، الگوی جامع و منسجم آموزش قرآن را با شیوه‌ای متقن و کارآمد، پایه - ریزی و ترویج نمود که در اندک زمانی، جامعه جاهلی و بحران‌زده شبه جزیره را متحول و با نور قرآن آشنا ساخت.

از ابتدای نزول قرآن تا زمان رحلت پیامبر(ص)، در شیوه آموزش قرآن که مبتنی بر نظام سمعی «اقرء» و «استقراء» بود تغییر چندانی به وجود نیامد، اما به لحاظ راهبردی و متناسب با شرایط محیطی، تفاوت‌هایی در «مکان» این آموزش‌ها وجود داشت. بر اساس روایات، دو مکان «خانه» و «مسجد» به منظور آموزش قرآن، همواره مورد سفارش رسول خدا(ص) بود. هر یک از این دو مکان، دارای نقش‌ها و کارکردهای مشخص و ویژه‌ای در مقایسه با یکدیگر هستند که تبیین آن، نیاز به بررسی‌های بیشتری دارد.

گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد از آغاز نزول قرآن تا پیش از هجرت، خانه پیامبر(ص) و خانه برخی از اصحاب، مکان آموزش وحی به مسلمانان بود. در این دوران، قرآن، در خانه‌ها و عمدتاً به صورت مخفیانه تعلیم داده می‌شد. (برای نمونه ر.ک: ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۰۰) پس از هجرت به مدینه و بنای مسجد توسط مسلمانان، به طور طبیعی، نظام آموزش رسمی و عمومی قرآن به مساجد منتقل شد و باعث رونق بیش از پیش تبلیغ و آموزش قرآن گردید.

با این توصیف، مسأله‌ای که به ذهن می‌رسد این است که آیا الگوی خانگی آموزش قرآن که در ابتدای بعثت توسط رسول خدا(ص) با عنایت به محدودیت‌ها و ممانعت‌های فضای حاکم ترویج شد، تنها یک گزینه موقت و به اقتضای شرایط بوده است یا اینکه این الگو به عنوان راهبردی اساسی در فرآیند تعلیم و تعلم قرآن کریم از سوی پیامبر(ص) اتخاذ و دنبال شده است؟ پژوهش حاضر، بر آن است که با عنایت به مسأله فوق، الگوی آموزش خانگی قرآن را به عنوان زیرمجموعه نظام جامع آموزش قرآن در سیره نبوی(ص) مورد واکاوی قرار دهد و ضمن تبیین ابعاد این مسأله، جایگاه آموزش خانگی قرآن را در مقایسه با راهبرد مسجد در این زمینه بررسی کند.

نظام جامع آموزش قرآن پیامبر(ص)

رسول خدا(ص) بلافاصله پس از دریافت اولین آیات وحی، به تبلیغ و تعلیم قرآن همت گماشت؛ زیرا «ابلاغ قرآن» (مائده/۶۷ و انعام/۱۹) و «تعلیم کتاب» (جمعه/۲) رکن اصلی رسالت ایشان محسوب می‌شد. بررسی سیره پیامبر(ص) نشان می‌دهد، ایشان به منظور تعلیم کتاب خدا، برنامه منسجم و فراگیری را پی‌ریزی و دنبال نموده است. رسول اکرم(ص) می‌فرمود: قرآن را بیاموزید و آن را منتشر سازید. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۵۳۰) ایشان با عباراتی نظیر: از من به دیگران برسانید، اگرچه یک آیه باشد. (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۱۴) صراحتاً بر توسعه آموزش قرآن تأکید می‌نمود و بدین‌وسیله تعلیم و تعلم قرآن را فرایندی همگانی می‌دانست که هر مسلمانی، زن یا مرد، پیر یا جوان، باسواد یا بی‌سواد و از هر طبقه اجتماعی موظف است در آن شرکت جوید.

منطق آموزش قرآن در سیره پیامبر اکرم(ص) به نحوی بود که هرگاه یک نفر ایمان می‌آورد، ایشان خود به فرد تازه‌مسلمان، قرآن می‌آموخت یا او را برای فراگیری قرآن، به یکی از اصحاب می‌سپرد. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۲، ص ۳۴۴) در الگوی آموزشی پیامبر(ص)، وقتی یک فرد مسلمان، آیه‌ای از قرآن را فرامی‌گرفت و می‌توانست آن آیه را بخواند، بلافاصله در جایگاه معلم موظف می‌شد آن آیه را برای دیگران -به‌ویژه افراد خانواده‌اش- تلاوت کند و بیاموزد. در چنین نظام آموزشی که شخص رسول خدا(ص) آن را بنا نهاده بود و با مدیریت خود ایشان اداره می‌شد، به‌طور طبیعی، فعالیت‌های قرآنی با محوریت خانه و خانواده از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است و بخش بسیار مهمی از نظام جامع آموزش قرآن در سیره رسول خدا(ص) محسوب می‌شود.

جایگاه‌های آموزش قرآن در اسلام

در نظام آموزشی رسول خدا(ص)، محدودیتی از نظر مکان، برای آموزش قرآن وجود ندارد، با این حال، بررسی روایات اسلامی نشان می‌دهد، به‌طور کلی، دو مکان «خانه» و «مسجد» به عنوان مکان‌های ویژه آموزش قرآن، مورد سفارش قرار گرفته است؛ مخصوصاً «خانه» که با دلایلی که خواهد آمد، در مقایسه با مسجد، دارای تقدم ویژه‌ای است.

در ابتدای دعوت به اسلام در مکه، مکان آموزش قرآن عمدتاً منزل رسول خدا(ص) و منازل برخی اصحاب ایشان بود. اتخاذ راهبرد خانگی آموزش قرآن توسط پیامبر(ص) در سال -های آغازین اسلام، هرچند به دلیل خفقان و محدودیت‌های فضای حاکم بر مکه، بهترین گزینه ممکن بوده است، اما بررسی سیره آموزشی آن حضرت(ص) در سال‌های اقامت در مدینه، نشان می‌دهد این مسأله هرگز به عنوان یک تصمیم موقت نبوده است؛ زیرا پس از هجرت مسلمانان

به مدینه و با تأسیس و رونق مساجد، پایگاه‌های خانگی آموزش قرآن با عنایت به مزیت‌های برتر فعالیت‌های خانگی، هیچ‌گاه از سوی پیامبر(ص) مورد کم‌توجهی واقع نشد.

آموزش قرآن در مساجد، پس از استقرار حکومت اسلامی در مدینه، به‌طور طبیعی و به اقتضای افزایش روزافزون مسلمانان و علاقه‌مندان به فراگیری قرآن، عمومیت یافت و از آن پس، نظام آموزش رسمی و عمومی قرآن بدون آنکه خدشه‌ای به آموزش‌های خانگی وارد سازد، به مساجد منتقل شد. رسول اکرم(ص) مسجد را جایگاه قرآن معرفی فرمود: مساجد تنها برای قرآن برپا شده‌اند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۶۹) و بر اهمیت برگزاری جلسات آموزش قرآن در مساجد تأکید نمود. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۳۶۳) اما در عین حال، آموزش خانگی و خانوادگی قرآن، همچنان مورد سفارش و تأکید رسول خدا(ص) بود؛ این مسأله نشان می‌دهد که نگاه آن حضرت به نظام آموزش خانگی قرآن، نه تنها نگاهی موقتی نبوده، بلکه راهبردی اصیل را دنبال می‌کرده است.

در ادامه، مسأله آموزش خانگی قرآن را به لحاظ تاریخی در شرایط مکه و مدینه به اجمال بررسی می‌کنیم.

آموزش خانگی قرآن در مکه:

آموزش خانگی قرآن، بلافاصله پس از نزول وحی، توسط شخص پیامبر(ص) و با حضور خانواده ایشان آغاز شد. رسول خدا(ص) آیات نازل شده را برای علی(ع) و همسر خویش، حضرت خدیجه(س) - به عنوان نخستین گروندگان به اسلام - تلاوت کرد و به ایشان تعلیم نمود. (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۱، ص ۱۱۵)

از آنجا که آغاز مأموریت رسول اکرم(ص) برای «دعوت به اسلام»، مصادف است با اوج قدرت و سیطره سیاسی سران قریش بر مکه، آن حضرت با درایت حکیمانه خود، راهبردهای خانگی را برای آموزش قرآن برمی‌گزیند و بدین‌گونه حریم خصوصی «خانه» و «خانواده» اهمیت فوق‌العاده می‌یابد.

در آغاز، مکان آموزش وحی، منزل پیامبر(ص) و منازل برخی تازه‌مسلمانان بود. اساساً اسلام آوردن و آشنایی یاران پیامبر(ص) با قرآن، در سال‌های ابتدایی اسلام، عموماً در محل خانه‌ها بود و صحابه رسول اکرم(ص) در این دوران، در خانه رسول خدا(ص) یا خانه دیگر یاران ایشان با قرآن آشنا شدند.

تبلیغ و تعلیم خانگی، در دوران ابتدایی اسلام در مکه، دارای کارکردهای ویژه‌ای بود که از بارزترین آنها، می‌توان به «سرّی و مخفیانه بودن» آن اشاره کرد. بر اساس تواریخ، یکی از پایگاه‌های مخفیانه تبلیغ قرآن، منزل نسبتاً وسیع یکی از اصحاب، به نام «أرقم بن ابی الأرقم» در نزدیکی کوه صفا بود که در حقیقت، از اولین انجمن‌های خانگی قرآن در مکه محسوب می‌-

شد. (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۳)

در این محفل خانگی که حدود چهل نفر زن و مرد مسلمان شرکت داشتند و شخص پیامبر (ص) و حضرت علی (ص) هم در آن حاضر می شدند، رسول خدا (ص) به تلاوت آیات قرآن می پرداخت و قرآن را به اصحاب تعلیم می داد. (همان، ج ۱، ص ۲۰۰) در همین خانه بود که بنا بر نقل ابن سعد در طبقات، افرادی نظیر «عمّار بن یاسر» و والدینش «یاسر» و «سمیه» و نیز «صهیب بن سنان» با قرآن و آیین اسلام آشنا شدند. (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۲۴۳)

پس از مدتی، آموزش خانگی قرآن، وارد مرحله جدیدی شد. در این ایام، ضمن آنکه تبلیغ و تعلیم خانگی قرآن با رونق پیشین خود ادامه یافت و مسلمانان با حضور در خانه پیامبر (ص) و نیز منازل یکدیگر و سایر پایگاه‌های خانگی، به ترویج آموزه‌های قرآن کریم می پرداختند، با نزول آیات سوره شعراء: و خویشاوندان نزدیکت را بیم ده! (شعراء/ ۲۱۴) حضرت رسول اکرم (ص) مأموریت یافت با دعوت عمومی از خویشاوندان خود، آیات قرآن را بر ایشان تلاوت نماید و قرآن را به آنان تعلیم دهد.

در اندک زمانی، بر اثر تلاش‌ها و مجاهدت‌های بی‌وقفه رسول اکرم (ص)، فرهنگ ارتباط خانگی با قرآن گسترش چشمگیری یافت. مسلمانان به پیروی از رسول خدا (ص) در منازل خود به تلاوت قرآن با صدای بلند می پرداختند و همین امر باعث می شد مردم مکه - علی‌الخصوص همسایگان آنها - برای استماع و فراگیری آیات قرآن آمادگی پیدا کنند. در تاریخ آمده است یکی از اصحاب که در آن ایام، تازه اسلام آورده بود، روزها به در خانه خویش آمده، مشغول خواندن قرآن می شد و کودکان و زنان که از آنجا عبور می کردند، برای استماع قرآن و تماشای او می ایستادند. (ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۳-۳۷۴) بنابراین، تلاوت قرآن در خانه‌ها به‌طور فزاینده‌ای ادامه یافت و اسلام با نوای دلنشین قرآن، خانه‌های مکه را فتح می کرد.

در سال‌های پایانی حضور در مکه، فعالیت‌های قرآنی رسول خدا (ص) گسترش چشمگیری یافت و تبلیغ و تعلیم قرآن، «خانه به خانه» پیش می رفت. در آن زمان، حتی پیامبر (ص) عده‌ای از صحابه را به عنوان مبلغ و معلم قرآن به قبایل اطراف مکه یا حتی مدینه می فرستاد.

آموزش خانگی قرآن در مدینه:

الف - پیش از هجرت

نمونه بارزی از آموزش‌های خانگی قرآن در صدر اسلام، حرکت تبلیغی - آموزشی «مُصعب بن عمیر» در مدینه بود. رسول اکرم (ص) در پی درخواست مردم مدینه، مصعب را برای آموزش قرآن و احکام دین به آنجا اعزام نمود. (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۷۱)

مصعب پس از ورود به مدینه به خانه «اسعد بن زراره» رفت و در آنجا منزل گزید. وی علاوه بر آن که در منزل اسعد پذیرای مسلمانان مدینه بود، به همراه او به خانه‌ها و قبایل انصار

می‌رفت و ایشان را به پذیرش اسلام دعوت می‌نمود و برای آنان قرآن می‌خواند. در اثر تلاش‌های مستمر و خانه به خانه مصعب، اسلام در منازل انصار نفوذ کرد و ساکنان قسمت‌های بالایی شهر مدینه به جز چند خانواده، همگی مسلمان شدند که خبر آن، پیامبر (ص) را سخت خوشنود ساخت. (همان، ج ۳، ص ۸۷).

به این ترتیب، مدینه، روز به روز و بیش از پیش، پذیرای قرآن و اسلام می‌شد آنچنان که صحابی بزرگی چون «جابر بن عبدالله انصاری» درباره گسترش اسلام و ترویج قرآن قبل از ورود پیامبر اکرم (ص) به مدینه، می‌گوید: «ما پیامبر (ص) و رسالت او را تصدیق کردیم و هر فردی که ایمان خود را اعلام می‌کرد، قرآن را نیز فرامی‌گرفت و با مسلمان شدن او، اهل بیتش نیز مسلمان می‌شدند؛ به طوری که خانه‌ای در یثرب باقی نمانده بود که اسلام خود را آشکار نکرده باشد.» (احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۲۲)

ب- پس از هجرت

در مدینه، محدودیت‌های آموزش قرآن که در مکه وجود داشت، از میان رفت. رسول خدا (ص) با استقرار حکومت اسلامی در مدینه، به همراه دیگر مسلمانان، آزادانه و با برنامه‌ریزی توانستند، نظام آموزشی خود را هرچه بهتر دنبال کنند و به تلاوت، تبلیغ و تعلیم قرآن بپردازند. مسلمانان در بدو ورود به مدینه، به دستور پیامبر (ص)، مسجدی بنا نمودند تا به این وسیله «اولین پایگاه عمومی و غیرخانگی قرآن» در آن سرزمین، تأسیس شود. پس از بنای مسجد، اجتماعات مسلمانان، اعم از اقامه نماز جماعت و تلاوت و تعلیم قرآن و سایر فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی عمدتاً به آنجا منتقل شد. پس از استقرار حکومت اسلامی در مدینه و به اقتضای افزایش روزافزون مسلمانان و علاقه‌مندان به فراگیری قرآن، نظام تعلیم و تعلّم قرآن به طور رسمی و عمومی به مساجد منتقل شد و مسلمانان، برای فراگیری قرآن در «مسجد» حضور می‌یافتند. مساجد، مملوّ از مسلمانانی شد که حلقه به حلقه، در حال تلاوت و تعلیم قرآن به یکدیگر بودند. از همان زمان بود که مسجد به عنوان پایگاه رسمی و عمومی آموزش قرآن از سوی پیامبر (ص) اعلام و معرفی شد و تعلیم و تبلیغ خانگی قرآن، با تغییر نسبی کارکرد خود، شکل خانوادگی و خصوصی‌تری به خود گرفت.

با همه این احوال، رونق مساجد در امر آموزش و ارتباط با قرآن، به هیچ وجه به معنای واگذاری نقش خانه در این زمینه به مساجد تلقی نشد؛ بلکه فعالیت‌های خانگی قرآنی در مدینه، بدون آنکه دچار وقفه یا کاستی شود، به پایگاه‌های عمومی‌تری نظیر مساجد نیز تسری یافت. به تعبیر دیگر، هر چند افزایش روزافزون جمعیت مسلمانان و ضرورت همبستگی بیشتر آحاد امت اسلامی، نیاز به تأسیس پایگاه اجتماعی وسیع‌تری مانند مسجد را ضروری می‌ساخت؛ اما در عین حال، آموزش خانگی و خانوادگی قرآن، همواره مورد سفارش و تأکید رسول خدا (ص) بود. به-

طوری که در سیره عملی و رفتار خانوادگی خود ایشان در طول دوران بعثت، همواره این اهتمام برای مسلمانان قابل مشاهده بود.

در مدینه نیز آموزش و ترویج خانگی قرآن هم‌چنان ادامه یافت. در آن زمان، به دنبال تلاش‌های بی‌وقفه پیامبر (ص)، قاریان و حافظان متعددی تربیت شده بودند. پیامبر خدا (ص)، به منظور گسترش فرهنگ تعلیم و تعلم قرآن کریم، از این افراد به عنوان معلمان کارآموده برای آموزش تازه‌مسلمانان استفاده می‌کرد. در آن دوره، هر کسی مسلمان می‌شد و به مدینه مهاجرت می‌نمود، نخستین کاری که برای او انجام می‌شد این بود که پیامبر اکرم (ص) به او قرآن تعلیم می‌فرمود یا او را به یکی از صحابه معرفی می‌نمود که به وی قرآن بیاموزد. گاهی این آموزش‌ها به صورت خانگی و با پذیرایی در منزل همراه بود؛ چنان که یکی از اصحاب می‌گوید: «هر گاه کسی مهاجرت می‌کرد و به محضر پیامبر (ص) می‌رسید، آن حضرت او را به یکی از ما می‌سپرد که به او قرآن بیاموزد. یک بار پیامبر اکرم (ص) یکی از مهاجران را به من سپرد. من در خانه خودم شب‌ها به او شام می‌دادم و به او قرآن می‌آموختم.» (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۲، ص ۳۴۴)

نکته دیگر اینکه در بدو ورود مسلمانان مهاجر به مدینه، مسئله‌ای که به طور طبیعی، مطرح شد، اسکان مهاجران بود. مسلمانان، به گروه‌های جداگانه‌ای تقسیم شدند و هر دسته‌ای در یکی از منازل انصار، سکونت نمودند. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۷۸-۴۷۹) همین امر، امکان نشست‌های قرآنی و تعلیم‌های خانگی قرآن را توسط مسلمانان مکه به انصار مدینه بیش از پیش فراهم می‌آورد. مسلمانان مکه، به لحاظ همراهی و مؤانست بیشتر با پیامبر (ص)، طبعاً آیات بیشتر و تازه‌تری را نسبت به مسلمانان مدینه فراگرفته بودند. انصار نیز به عنوان صاحبان خانه و در واقع، میزبانان مسلمانان مکه، از اینکه پذیرای مهاجران باشند، خرسند بودند و حضور آنان را در منازل خود، غنیمت می‌دانستند و علاقه‌مند بودند آیات جدیدتری از قرآن را از آنان فراگیرند. این مسئله به‌طور طبیعی، باعث رونق نشست‌های خانگی آموزش قرآن در مدینه شد.

پس از هجرت به مدینه، بخشی از مهاجران که مردم بی‌نواایی بودند و مال و منزلی نداشتند، در گوشه‌ای از مسجد و در همسایگی رسول خدا (ص) روزگار می‌گذراندند. اینان که اهتمام ویژه‌ای به تلاوت و آموزش قرآن از خود نشان می‌دادند، «اهل صفه» نام گرفتند. پیامبر اکرم (ص) به آنها سرکشی می‌کرد و به قرائت آنها گوش فرامی‌داد و تشویقشان می‌نمود. این افراد، «قرآء» نامیده شدند و در واقعه «بئر معونه» شهدای زیادی دادند و بعدها در اسلام جایگاه رفیعی یافتند. در اوایل، این قاریان در مسجد اقامت داشتند و بدین ترتیب زندگی آنان تا حدود سال چهارم هجری بر همین منوال بود. (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۹۶) اما وقتی تعداد آنان بیشتر شد، به فکر جای دیگری افتادند. در آن هنگام، «مخرمه بن نوفل» خانه‌ای در مدینه داشت. این خانه پس از مدتی، پایگاهی برای اجتماع قاریان قرآن شد؛ البته نقل است که از چندی پیش،

این خانه تقریباً مرکز اجتماع قاریان و فعالان قرآنی شده بود؛ زیرا وقتی «ابن امّ مکتوم» نابینا، مدت کوتاهی پس از بدر، از مکه به مدینه آمد، در این خانه سکنی گزیده بود. (همان، ج ۴، ص ۱۵۵) اندک اندک، این پایگاه خانگی، محکم‌تر و مطمئن‌تر شد؛ به طوری که نام آن «دار-القرّاء» یا «خانه قاریان» گشت. (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۱۱، ص ۵۳۲) به این ترتیب، مسلمانان از آن زمان به بعد، به غیر از مسجد و خانه‌های خود، پایگاه خانگی و قرآنی دیگری نیز به دست آوردند تا فعالیت‌های قرآنی خود را در آن مکان، به سامان رسانند و گسترش دهند.

پس از بررسی سیر تاریخی و اجمالی مسئله آموزش خانگی قرآن در سیره پیامبر(ص)، نکته مهمی که لازم است یادآور شد این است که رسول اکرم(ص) به منظور برجسته نمودن امر آموزش خانگی قرآن، نظامی را تحت عنوان «نظام ارتباط خانگی با قرآن» را پایه‌ریزی و استوار نمود. در ادامه، به منظور شناخت جایگاه آموزش خانگی قرآن در سیره رسول اکرم(ص) به ترسیم نظام ارتباط خانگی با قرآن که از روایات نبوی(ص) استخراج شده است، می‌پردازیم.

نظام ارتباط خانگی با قرآن

در مورد بایستگی و لزوم برقراری پیوند میان خانه و خانواده با قرآن، روایات متعددی از رسول خدا(ص) نقل شده است که می‌توان با دسته‌بندی آن، نظام ارتباط خانگی با قرآن را در سیره آن حضرت ترسیم نمود. بررسی این روایات نشان می‌دهد اُنس و ارتباط با قرآن در سیره رسول خدا(ص) فرایندی است که باید از خانه و خانواده - به عنوان اساس اجتماع و کوچکترین واحد تجمع در جامعه انسانی - آغاز شود و سپس در مسجد و سایر مراکز دیگر در سطح جامعه عمومیت یابد. آن حضرت، همواره سعی می‌کرد میان خانه و خانواده با قرآن ارتباط و پیوندی مبارک و ناگسستگی برقرار سازد. توصیه به نگهداری مصحف در منزل (در عین تحذیر از بی-استفاده ماندن آن)، بیان فضیلت تلاوت قرآن در خانه، سفارش به تعلیم قرآن به همسر و فرزندان و به‌طور کلی آموزش‌های خانگی و خانوادگی، اجزای نظام ارتباط خانگی با قرآن را در سیره پیامبر(ص) تشکیل می‌دهد که در ادامه به توضیح مختصر آن می‌پردازیم.

۱- نگهداری مصحف در خانه

رسول خدا(ص) با تعبیر مختلفی، به مسأله «نگهداری مصحف در خانه» به عنوان زمینه-ساز اُنس و ارتباط اهل خانه با قرآن سفارش می‌فرمود و حضور قرآن در خانه را مورد تأکید قرار می‌داد. بر همین اساس، علما و دانشمندان اسلامی، نگهداری قرآن در منزل را مستحب دانسته-اند. (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۸۹؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۲۰۵)

رسول خدا(ص) حضور قرآن در خانه را به چراغ تشبیه می‌کرد. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۵۱۷) ایشان خانه‌ای را که قرآن در آن نباشد، خالی‌ترین و در واقع فقیرترین خانه‌ها معرفی می‌نمود. (سید مرتضی، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۳۵۴)

همچنین بر سهیم خانه‌ها از قرآن تأکید می‌کرد. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۲۰۰) و راندن شیطان را از آثار حضور قرآن در خانه می‌دانست. (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۹۰)

علاوه بر این پیامبر اکرم (ص)، خود مصحفی در منزل داشت و بدین گونه عملاً دیگران را به این کار سفارش می‌فرمود. این مصحف، نسخه اصلی مصاحفی بود که کاتبان قرآن به محض نزول آیات، به دستور پیامبر (ص) می‌نگاشتند و نسخه‌ای از آن را در اختیار پیامبر (ص) قرار می‌دادند. (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۹، ص ۱۰)

۲- تلاوت خانگی قرآن

تلاوت قرآن در خانه به دلیل آنکه زمینه آموزش قرآن به خانواده را فراهم می‌کرد و به طور کلی، فتح بابی برای آموزش‌های خانگی قرآن محسوب می‌شد، همواره مورد سفارش رسول خدا (ص) بود. مشهور است که آن حضرت در این زمینه می‌فرمود: خانه‌های خود را با تلاوت قرآن نورانی کنید. (کلبینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۱۰ و ۶۱۱) همچنین بر فراوانی آن تأکید داشت: در خانه‌هایتان، قرآن را فراوان تلاوت کنید. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۱۵، ص ۳۸۸)

رسول خدا (ص) برای تشویق مسلمانان، آثار تلاوت قرآن در خانه را بیان می‌کرد و می‌فرمود: خانه‌ای که در آن قرآن خوانده شود، برای آسمانیان، همچنان دیده می‌شود که ستارگان برای زمینیان دیده می‌شوند. (بیهقی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۴۱) و از تبعات خالی بودن خانه از تلاوت قرآن، سخن می‌گفت: خانه‌ای که در آن، قرآن تلاوت نشود، خوبی‌اش اندک می‌شود و بدی‌اش افزایش می‌یابد و بر اهل خود، تنگ می‌گردد. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۱۵، ص ۳۸۸)

اهمیت تلاوت خانگی قرآن در سیره رسول خدا (ص) بدان پایه است که ایشان خانه‌ای را که در آن قرآن خوانده شود، در کنار کعبه، بیت المقدس و مسجد، جزء گرامی‌ترین مکان‌ها قرار می‌دهد. (مشکینی، ۱۳۷۹ش، ص ۲۱۱)

تلاوت خانگی قرآن در سیره عملی رسول اکرم (ص) نیز به خوبی نمایان است؛ به‌ویژه همسران و اهل خانه ایشان، از تلاوت‌ها و حالات معنوی شگفت‌آور آن حضرت حین تلاوت قرآن در خانه، روایات فراوانی نقل کرده‌اند. عایشه می‌گوید: «رسول خدا (ص) نمی‌خواستند مگر اینکه سوره‌های «زمر» و «اسراء» را قرائت می‌فرمود.» (ترمذی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۴۱) از ابن عباس نیز نقل شده که در ایام کودکی، شبی در منزل خاله‌اش می‌مونه -همسر پیامبر (ص)- حضور داشته و دیده است که در نیمه‌های شب، رسول خدا (ص) از بستر برخاست و آیاتی از قرآن را تلاوت فرمود. (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۲۴)

چه بسا اصحاب، برای دیدن رسول خدا (ص) به منزل ایشان می‌رفتند و ایشان را در حال نماز و تلاوت قرآن در منزل، مشاهده می‌کردند. (برای نمونه ر.ک: ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۲۶)

همچنین، جریان مشهور گوش دادن پنهانی برخی از کفار مکه، به تلاوت خانگی رسول خدا(ص) که در تاریخ ذکر شده است(همان، ج ۱، ص ۳۱۵) نشان از اهتمام عملی آن حضرت به برنامه تلاوت خانگی قرآن دارد.

۳- آموزش قرآن در خانه

آموزش‌های خانگی قرآن، سومین بخش از نظام ارتباط خانگی با قرآن در سیره پیامبر(ص) محسوب می‌شود. منظور از «آموزش خانگی قرآن»، هرگونه تلاش آموزشی در راستای تعلیم و فراگیری قرآن کریم است که با محوریت مکانی «خانه» انجام گیرد. شاید به جرأت بتوان گفت که آموزش‌های خانگی، اصلی‌ترین جزء از نظام جامع آموزش قرآن در سیره رسول خدا(ص) را تشکیل می‌دهد. این مطلب از بررسی روایات و تأکیدات فراوان آن حضرت در خصوص ارتباط خانگی و خانوادگی با قرآن، قابل دستیابی است. مجموعه روایاتی که در خصوص ارتباط خانگی با قرآن از قبیل نگهداری مصحف در منزل و تلاوت خانگی قرآن نقل شده است، به نوعی به مسأله آموزش قرآن در خانه -به‌ویژه آموزش به همسر و فرزندان- اشاره دارد. رسول خدا(ص) از همان ابتدای نزول قرآن، با توصیه به اموری همچون نگهداری مصحف در منزل، تلاوت قرآن در خانه، برپایی نشست‌ها و جلسات خانگی قرآن و هرگونه فعالیتی که میان خانه و خانواده با قرآن ارتباط و پیوند برقرار می‌ساخت، زمینه را بیش از پیش، برای آموزش‌های خانگی قرآن فراهم می‌آورد.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد، آموزش قرآن در مکه پیش از هجرت، عمدتاً به صورت خانگی در جریان بوده است و در این مدت، در اثر تأکیدات پیامبر(ص)، فرهنگ آموزش خانگی در میان مسلمانان صدر اسلام به خوبی رواج داشته است. مسلمانان پس از آنکه در جلسات خانگی از محضر پیامبر(ص) کسب فیض کرده و آیات را فرا می‌گرفتند، برای تعلیم آن در مرحله اول به خانواده خود و سپس سایر افراد مستعد پذیرش اسلام تلاش می‌کردند. در این زمینه، ابن هشام، در ضمن بیان واقع‌های، به یکی از این جلسات آموزش خانگی اشاره می‌کند که یکی از صحابه در منزل دو نفر از مسلمانان حضور می‌یافت و به آنها قرآن می‌آموخت؛ او می‌گوید:

«...فاطمه دختر خطاب، همسر سعید بن زید بود. او و شوهرش هر دو پنهانی مسلمان شده بودند و از ترس قبیله خود این موضوع را پنهان می‌داشتند... حَبَّاب بن اَرْت(یکی از مسلمانان) به خانه آنها می‌رفت و به فاطمه و همسرش، سعید، قرآن می‌آموخت.»(همان، ج ۱، ص ۲۰۰)

آموزش‌های خانگی قرآن را به لحاظ اهمیت نقش خانواده در فرایند آموزش قرآن، می‌توان به دو قسم خانوادگی و غیرخانوادگی تقسیم کرد. در ادامه، آموزش‌های خانگی قرآن را در سیره رسول خدا(ص) در قالب دو قسم اخیر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۳-۱- آموزش خانوادگی قرآن

تعلیم قرآن به اعضای خانواده در سیره رسول خدا(ص) از اولویت و اهمیت والایی برخوردار است. این مسأله از جمله خصوصیات بارز رسول اکرم(ص) و از جنبه‌های ویژه رفتار عادلانه ایشان، در مقام آموزش به حساب می‌آید. همان‌گونه که مشهور است ایشان در جمع یاران و اصحاب خویش، چون حلقه‌ای گرد می‌نشست(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶، ص ۲۳۶) و نگاه نافذ و پر مهر خود را عادلانه و به تساوی میان آنان تقسیم می‌نمود(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۷) همچنین در زمینه آموزش قرآن، مقید به رعایت عدالت بود و خانواده خویش را در اولویت قرار می‌داد. هر آیه‌ای که نازل می‌شد، ابتدا آن را به اهل خانه خود تعلیم می‌فرمود.

رسول اکرم(ص) به مناسبت‌های مختلف بر فضیلت آموزش قرآن به خانواده تأکید داشت؛ برای نمونه می‌فرمود: هر کس سوره احزاب را قرائت نموده و آن را به خانواده خود و هر کس که در تحت تملک اوست تعلیم نماید، خداوند متعال او را از عذاب قبر ایمنی دهد.(نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۴۶) علاوه بر این، خود آن حضرت، به عنوان الگوی حسنه، عملاً پای‌بند تعلیم قرآن به خانواده خویش بود که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

در روایات آمده است روزی در محضر رسول خدا(ص) صحبت از این بود که آیا در آینده ممکن است آموزش قرآن در میان مسلمانان سستی بگیرد؟ اصحاب، خود در پاسخ می‌گفتند: چگونه ممکن است چنین اتفاقی بیفتد، در حالی که ما قرآن را می‌آموزیم و به فرزندان خود اقراء می‌کنیم(تعلیم می‌دهیم) و فرزندانمان نیز به فرزندان خود اقراء می‌نمایند.(ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۴۴) و یا می‌گفتند: ما قرآن را یاد می‌گیریم و به همسران و فرزندان خود اقراء می‌کنیم.(ترمذی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳۹) این شواهد تاریخی نشان می‌دهد فرهنگ آموزش خانوادگی قرآن بر اثر تأکیدات پیامبر(ص)، در میان مسلمانان صدر اسلام به خوبی رواج داشته است.

آموزش قرآن به خانواده، به عنوان هسته مرکزی نظام آموزش قرآن در سیره نبوی(ص) خود دارای اجزاء و مراتبی است که شامل آموزش قرآن به فرزندان، همسر و خویشاوندان می‌شود؛ در ادامه به تفکیک به بیان این موارد می‌پردازیم:

۳-۱-۱- آموزش قرآن به فرزندان

تأکید رسول خدا(ص) بر آموزش قرآن به فرزندان، از اهمیت نهاد خانواده به عنوان بستر اصلی و بنیادین توسعه آموزش قرآن در سیره پیامبر(ص) حکایت دارد؛ چنانکه آن حضرت، آموزش قرآن را به فرزندان در اولویت قرار می‌داد.(ربیع بن حبیب، ۱۴۱۵ق، ص ۲۴) گاه آن حضرت در قالب سفارش به تعلیم سوره‌ای خاص، آموزش قرآن به فرزندان را مورد تأکید قرار می‌داد.(سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۱۵۳) همچنین رسول خدا(ص) فضیلت آموزش قرآن به

فرزندان را برای ترغیب والدین به این کار بیان می‌فرمود. (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۶۴) ایشان همچنین می‌فرماید: فرزندان خود را با تلاوت قرآن تربیت کنید. (متقی هندی، ۱۹۸۹م، ج ۱۶، ص ۴۵۶)

۳-۱-۲- آموزش قرآن به همسر

رسول خدا(ص) چنان به آموزش خانوادگی قرآن اهمیت می‌داد که گاهی زن مسلمانی را به عقد مردی مسلمان در می‌آورد و مهریه او را آموختن آنچه مرد از قرآن می‌دانست به همسرش قرار می‌داد و این گونه باب آموزش خانوادگی قرآن را می‌گشود و شوهر را وامی‌داشت تا در منزل به همسرش قرآن بیاموزد. در روایت است پیامبر اکرم(ص) به مردی که خواستگار زنی بود و از مال دنیا هیچ نداشت، فرمود: او را به ازدواج تو درمی‌آورم؛ در مقابل اینکه بخشی از قرآن را به او یاد بدهی. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۸۰) این موضوع، بعدها به صورت یک فرهنگ در میان مسلمانان رایج گردید. (همان) رسول اکرم(ص) گاه به صراحت، بر تعلیم قرآن به همسران امر می‌فرمود. (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۱۵۳)

توجه ویژه رسول خدا(ص) به مسأله آموزش همسران، در سیره عملی ایشان مشهود است. خدیجه، اولین زنی است که قرآن را در بدو نزول از پیامبر(ص) شنیده و آموخته است (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۰) و در طول زندگی مشترک خود با رسول خدا(ص) همواره تحت تعلیمات قرآنی ایشان بود و قرآن را نزد حضرتش فرا می‌گرفت. رسول خدا(ص) همواره مقید بود آیات نازل شده را به همسران و سایر اعضای خانواده‌اش تعلیم دهد. نقل روایات قرآنی و تفسیری از همسران پیامبر(ص) به ویژه ام‌سلمه و عایشه از آشنایی آنها با قرآن، تحت آموزش‌های آن حضرت حکایت دارد.

۳-۱-۳- آموزش قرآن به خویشاوندان

رسول خدا(ص) نسبت به آموزش قرآن به خویشاوندان خود اهتمام فراوان داشت. بارها اتفاق می‌افتاد که رسول اکرم(ع) در جلسات خانگی، به علی(ع) آیات را آموزش می‌داد و معارف قرآن را برای او بیان می‌فرمود. این جلسه از پربرترین و پایدارترین جلسات خانگی و خانوادگی رسول خدا(ص) محسوب می‌شود که از ابتدای نزول وحی تا پایان عمر شریف آن حضرت بی-وقفه ادامه یافت.

امام علی (ع) خود در این باره می‌فرماید:

«چه بسا می‌شد در خانه‌ام بودم که رسول خدا (ص) نزد من می‌آمد... هیچ آیه‌ای از قرآن بر ایشان نازل نشد جز اینکه برای من خواند و املاء فرمود و من به خط خود می‌نویشتم و تأویل و تفسیر و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و خاص و عام آن را به من می‌آموخت...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۶۱)

همچنین ماجرای میهمانی «یوم الدار» و دعوت پیامبر (ص) از بستگان خود برای پذیرش اسلام و قرآن، نمونه‌ای از آموزش قرآن به خویشاوندان در سیره نبوی (ص) است. مفسران و مورخان در تفسیر آیه: «وَ أُنذِرَ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»، نقل کرده‌اند که رسول خدا (ص) پس از نزول این آیه، خویشاوندان خود از بنی هاشم را به منزل دعوت نمود تا آیات قرآن را بر آنها تلاوت نموده و آنان را به آیین خویش دعوت نماید. (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۶۲ و ۶۳)

۳-۲- آموزش غیر خانوادگی قرآن

۳-۲-۱- آموزش قرآن به سایر اعضای خانه

آموزش قرآن به سایر اهالی خانه، مانند خدمتکاران را می‌توان بخش دیگری از نظام آموزش‌های خانگی قرآن در سیره پیامبر (ص) دانست. زید بن حارثه، پسر خوانده رسول خدا (ص)، در طول مدت خدمتگزاری در منزل رسول اکرم (ص)، همواره تحت تعلیمات قرآنی آن حضرت قرار داشت. زید در ابتدا از خدمتکاران و غلامان تحت مالکیت خدیجه (س) بود که خدیجه (س) وی را به پیامبر (ص) بخشید. رسول خدا (ص) او را ابتدا آزاد نمود و پس از چندی به پسرخواندگی خود پذیرفت. زید در حضور پیامبر (ص) بود تا در جنگ موته به عنوان یکی از فرماندهان سپاه اسلام به شهادت رسید. (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۱۲۹-۱۳۱)

پس از آن حضرت، این سنت آموزشی ادامه یافت و خدمتکاران - به‌ویژه در منازل اهل بیت (ع) - تحت آموزش‌های دینی و قرآنی قرار گرفتند. چنانکه مشهور است فضه خدمتکار حضرت فاطمه (س) با درس‌آموزی از آن بانو، چنان با کلام خدا انس داشت که بیست سال جز با قرآن تکلم نکرد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۳۴۳) همچنین، بسیاری از غلامان و خدمتکاران صحابه، در اثر آموزش‌های صاحبان خود، با قرآن آشنا شدند به گونه‌ای که از طریق آنها روایات زیادی در مجامع روایی و تفاسیر نقل گردیده است.

۳-۲-۲- جلسات عمومی آموزش قرآن در خانه

رسول اکرم (ص) علاوه بر نشست‌های خانوادگی آموزش قرآن، برای برپایی جلسات عمومی و غیر خانوادگی قرآن در خانه نیز اهمیت ویژه‌ای قائل بود. همان‌گونه که آن حضرت، به همراه اهل خانه خود، بسیار در محضر قرآن بار می‌یافت، دیگران را نیز به منزل خود پذیرا می‌شد و گاهی شخصاً از بعضی افراد برای حضور در خانه خود دعوت می‌کرد. همچنین، دعوت دیگران را برای حضور در خانه‌هایشان می‌پذیرفت و به‌منظور آموزش قرآن به خانه‌های یاران خویش می‌رفت.

۳-۲-۲-۱- دعوت از دیگران

به شهادت روایات، خانه پیامبر اسلام (ص) کانون اصلی آموزش و تبلیغ قرآن کریم بود.

اصحاب به مناسبت‌های مختلف و با دعوت رسول خدا(ص) در منزل ایشان حضور می‌یافتند و قرآن را از آن حضرت فرامی‌گرفتند. مسلمانان اولیه، در دوران ابتدایی اسلام، عموماً در منزل پیامبر(ص) و طی جلسات خانگی با رسول خدا(ص)، با اسلام آشنا شده، قرآن فرامی‌گرفتند؛ از جمله، جناب «جعفر بن ابی‌طالب» که در جلسات خانگی رسول خدا(ص) کنار علی(ع) برادر خود حضور می‌یافت و قرآن فرامی‌گرفت و نمار می‌گزارد. (طبرسی، ۱۳۹۰ق، ص ۳۷) بسیاری از صحابه دیگر همچون «ابوذر غفاری» در منزل آن حضرت با کلام خدا آشنا شده و اسلام آوردند. (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۲۲۵)

علاوه بر حضرت علی(ع) که جهت فراگیری قرآن، به‌طور مستمر به خانه پیامبر(ص) آمد و شد داشت، افرادی چون «سلمان» و «عبدالله بن مسعود» نیز جلسات قرآنی متعددی در خانه پیامبر(ص) با ایشان داشتند که گاه این جلسات موجب اعتراض بعضی از همسران پیامبر(ص) واقع می‌شد و این اعتراض‌ها منجر به ناراحتی رسول خدا(ص) می‌گردید. (سلیم بن قیس، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۷۴۷) در تاریخ آمده است ابن مسعود پیوسته در سفر و حضر در خدمت رسول خدا(ص) بود و اغلب با مادرش «امّ عبد» به خانه پیامبر(ص) می‌رفت. او در منزل آن حضرت، قرآن می‌آموخت. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۹۸۷)

رسول خدا(ص) با دعوت از افراد مختلف برای حضور در منزل خود، قرآن را بر آنان عرضه می‌نمود. آن حضرت، اسلام را در منزل خویش بر «طفیل بن عمرو دوسی» عرضه داشت و آیات قرآن را بر او تلاوت کرد؛ سرانجام این نشست قرآنی و خانگی به اسلام آوردن طفیل انجامید. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۵۶) نمونه دیگر، جریان اسلام آوردن «عدی بن حاتم» است که در اثر نشست و گفتگوی خانگی با پیامبر(ص) اسلام آورد. رسول خدا(ص) ابتدا او را به خانه خویش دعوت نمود و سپس آیات قرآن را بر او عرضه داشت. (همان، ص ۵۸۰ و ۵۸۱)

۳-۲-۲- حضور در منزل دیگران

رسول خدا(ص) با حضور در منازل اصحاب خویش به منظور تعلیم قرآن، موجبات رونق بیش از پیش آموزش‌های خانگی قرآن را در میان امت اسلامی فراهم می‌آورد. در سال‌های ابتدایی دعوت به اسلام، با حضور در خانه ارقم، انجمن بزرگ قرآنی مسلمانان مکه را در آن شرایط سخت تشکیل داد (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۰۰ و ۲۶۳) و برای تعلیم قرآن به علی(ع) و خانواده‌اش، بسیار به خانه او می‌رفت. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۶۱)

رسول اکرم(ص) در ابتدای ورود به مدینه و در حالی که مسجدالنبی(ص) در حال ساخت بود، دعوت «ابوایوب انصاری» را برای اسکان موقت در طبقه زیرین خانه‌اش پذیرفت و در این منزل، با مسلمانان دیدار و ملاقات می‌کرد و چنانچه رسم ایشان بود، در این دیدارها آیات قرآن را تلاوت می‌نمود و به آنها تعلیم می‌داد. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۹۸)

نمونه دیگری از حضور پیامبر(ص) در منزل مسلمانان به جهت آموزش قرآن، نشستی است که در منزل «رملۀ بنت حارث» منعقد شد. در روایت است که در سال دهم هجرت، گروهی از تازه مسلمانان در این خانه اقامت گزیدند. پیامبر اسلام(ص) به دیدن ایشان آمد و قرآن و احکام دینی را به آنها آموخت. (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۵۹)

کارکردهای ویژه آموزش‌های خانگی قرآن

آموزش خانگی قرآن دارای کارکردهای ویژه و منحصر به فردی است که آن را در مقایسه با آموزش قرآن در مساجد ممتاز می‌کند؛ مقایسه اجمالی میان روایات وارده در خصوص ارتباط خانه و مسجد با قرآن، نشان از تقدّم مکانی خانه - به لحاظ کارکردهای ویژه و منحصر به فرد خانه، از جمله پیوندی که می‌توان از این طریق میان خانواده به عنوان اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین واحد اجتماعی با قرآن برقرار نمود - نسبت به مسجد، دارد. ضمن آنکه امروزه مسئله «تحصیل در خانه» (Home Schooling) به مفهوم آموزش کودکان در خانه به جای رفتن به مدرسه، در نظامات تعلیم و تعلّم جهان، جای خود را باز کرده است؛ به طوری که آموزش خانگی کودکان، در برخی از کشورهای پیشرفته، به امری قانونی و متداول بدل گشته است. (صفوی، ۱۳۷۴ش، ص ۳۱۶) این مسئله، جایگاه آموزش خانگی را به عنوان یک مدل آموزشی متریقی، به روشنی نمایان می‌سازد.

برخی از مهمترین کارکردهای آموزش‌های خانگی قرآن عبارت است از:

۱- ورود خیر و برکت در خانه

بر اساس روایات، حضور و تلاوت قرآن در خانه که در سایه گسترش آموزش‌های خانگی قرآن حاصل می‌شود، باعث ورود نور، خیر و برکت برای آن خانه خواهد شد. قرآن، خود کلام خدا و سرچشمه نور (نساء/۱۷۴)، خیر (نحل/۳۰) و برکت (ص/۱۹) است؛ بنابراین، گسترش آموزش‌های قرآن در خانه، باعث جلب خیر و برکت برای اهالی آن خانه و نورانی شدن قلب‌های حاضران در آن خانه خواهد شد که در روایات نیز بدان تصریح شده است. (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۹۸)

۲- توسعه حداکثری آموزش قرآن

آموزش قرآن در خانه‌ها، باعث تسهیل حضور بانوان، کودکان و سالمندان در این محافل

۱. برای مثال، در ایالات متحده آمریکا، طی دهه ۱۹۹۰ میلادی تعداد دانش‌آموزانی که در خانه تحصیل می‌کردند به شدت افزایش یافته است؛ به طوری که در سال ۱۹۹۴ حدود ۳۴۵ هزار دانش‌آموز در خانه تحصیل می‌کردند؛ در حالی که این رقم در سال ۱۹۸۰ حدود پانزده هزار نفر بود؛ همچنین در گزارش رسمی که در سال ۲۰۰۰ منتشر شد، تعداد دانش‌آموزانی که در سال ۱۹۹۹ در خانه تحصیل می‌کردند، ۸۵۰ هزار نفر اعلام شد. (ر.ک: صفوی، امان‌الله، روش‌ها، فنون و الگوهای تدریس، ص ۳۱۶)

آموزشی می‌شود و این مسأله، توسعه حداکثری آموزش قرآن را در پی دارد. همچنین از آنجا که در آموزش‌های خانگی، به طور طبیعی آموزش‌های خانوادگی، مورد توجه قرار می‌گیرد، این مسأله نیز به تعمیم آموزش قرآن در جامعه خواهد انجامید.

از سوی دیگر با توجه به اینکه تعداد مساجد در یک جامعه محدود و معدود است و در عوض عموماً به تعداد خانوارهای هر منطقه، «خانه» وجود دارد، با گسترش فرهنگ تبلیغ و تعلیم قرآن در خانه‌ها، می‌توان به تعداد خانه‌ها، پایگاه‌های قرآنی تشکیل داد؛ در این صورت، آموزش قرآن، عمومیت و فراگیری بیشتری خواهد یافت.

۳- اولویت دادن به آموزش‌های خانوادگی

از دیگر کارکردهای نظام آموزش خانگی قرآن، امکان تحقق «آموزش‌های خانوادگی» یعنی آموزش اعضای خانواده به یکدیگر است. در نظام آموزش خانگی، به طور طبیعی، به آموزش‌های خانوادگی، مخصوصاً آموزش والدین به فرزندان توجه ویژه می‌شود و خانواده در امر آموزش قرآن در اولویت قرار می‌گیرد.

۴- استحکام روابط خانوادگی

آموزش‌های خانوادگی، میان اعضای خانواده -به‌ویژه والدین و فرزندان- با توجه به آگاهی و شناختی که آنان از توانایی‌های فرزندان خود دارند، ضمن آنکه به شکوفا ساختن استعدادها و توانمندی‌های آنان کمک شایانی می‌کند، پیوندهای خانوادگی را نزدیک‌تر و عمیق‌تر می‌سازد. از سوی دیگر، «صله رحم» یا همان دیدار و ارتباط با خویشان و اقربا -که در روایات، فراوان مورد تأکید قرار گرفته(همان، ص ۱۵۲)- در سایه توجه به قرآن، یکی از آثار و برکات جلسات آموزش خانگی قرآن است. در واقع، گسترش آموزش‌های خانگی با دعوت از بستگان و خویشاوندان باعث می‌شود، اعضای یک خانواده، با انگیزه توجه به قرآن و با محوریت کتاب خدا، دور یکدیگر جمع شوند و باعث تحکیم و تقویت ارتباطات خانوادگی شود.

۵- تحقق آموزش انفرادی و خصوصی

از دیگر کارکردهای نظام آموزش خانگی قرآن، امکان تحقق «آموزش انفرادی»^۱ قرآن-

۱. «آموزش انفرادی» (individual instruction) به آموزشی گفته می‌شود که دانش‌آموزان در فعالیت‌های خود مستقل باشند و پیشرفت تحصیلی، بر اساس توان فردی آنها صورت گیرد؛ به بیان دیگر، آموزش انفرادی، عبارت است از ارائه درس‌ها و تکالیف درسی، طبق نیاز فردی و استعداد درسی دانش‌آموزان. در این برنامه، دانش‌آموزان، مطابق قوه خود عمل می‌کنند؛ در نتیجه، دانش‌آموزان دیرآموز، به آرامی و با آهنگ توان یادگیری خود، درس‌ها را فرامی‌گیرند و دانش‌آموزان قوی هم بدون آنکه منتظر فراگیری دیرآموزان بمانند، با سرعت بیشتری به یادگیری خود ادامه می‌دهند (صفوی، امان‌الله، روش‌ها، فنون و الگوهای تدریس، ص ۴۳ و نیز ر.ک: شعبانی، مهارت‌های آموزشی و پرورشی (روش‌ها و فنون تدریس)، ص ۴۲۲-۴۲۸)

آموزان است؛ شیوه‌ای که در آن برخی از مربیان به لحاظ افزایش بازدهی آموزشی، آموزش‌های خود را به صورت انفرادی به شاگردان خود ارائه می‌کنند. تحقق فرایند «تعلیم انفرادی قرآن» در شکل ویژه‌ای - یعنی در محیط آموزشی خصوصی (خانه) - به سهولت در جلسات خانگی، قابل اجرا است. این ویژگی، از جمله ویژگی‌های خاص آموزش‌های خانگی قرآن است که در سایر قالب‌های آموزشی، بدین شکل وجود ندارد.^۱

نتیجه‌گیری

بررسی روایات نشان می‌دهد که اساساً دو مکان خانه و مسجد برای آموزش قرآن مورد سفارش قرار گرفته است. هر یک از این دو مکان در امر آموزش قرآن، کارکردهای ویژه خود را دارند؛ اما خانه به لحاظ دارا بودن کارکردهای منحصربه‌فرد از جمله نقش پایه‌ای در آموزش و تربیت کودک و سایر اعضای خانواده، از تقدم و اهمیت راهبردی ویژه‌ای در راستای اقامه امر قرآن در جامعه برخوردار است. پیامبر اسلام (ص) پس از دریافت وحی، ابتدا آن را در مکان مقدس خانه و در جمع خانواده خود تلاوت و تعلیم فرمود و سپس در مرحله بعد دیگران را نیز برای استماع آیات به خانه خویش دعوت می‌فرمود. این تبلیغ و تعلیم قرآنی در مرحله پایانی و با تأسیس نهاد مقدس مسجد و به دنبال افزونی جمعیت مخاطبان، به بیرون از خانه راه پیدا کرد. این روند در واقع، همان راهبرد توسعه فرهنگ قرآنی در جامعه است که در سیره رسول خدا (ص) مشاهده می‌شود و با عنایت به اینکه امروزه دغدغه اصلی مسئولان و متولیان امور قرآنی در کشور، یافتن راهبردهای اصیل، مستند و اثربخشی است که با اجرایی نمودن آن بتوان آموزش‌های قرآنی و سرانجام، فرهنگ قرآنی را بیش از پیش در جامعه رواج داد، می‌تواند به عنوان الگو مد نظر متولیان قرار گیرد.

۱- امروزه بسیاری از دانشمندان تعلیم و تربیت، «آموزش انفرادی» را - که آموزشی دانش‌آموز محور است و یادگیرنده در آن نقش فعال دارد - بهترین نوع آموزش دانسته‌اند در این شیوه، فراگیران به صورت فردی آموزش می‌گیرند؛ از جمله مزایای این روش این است که آموزش‌ها بر اساس استعداد و توان هر دانش‌آموز ارائه می‌شود و به تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان در امر یادگیری توجه ویژه می‌شود و هر دانش‌آموزی تنها با میزان پیشرفتی که خود داشته است، مقایسه می‌شود نه با سایر دانش‌آموزان؛ همچنین، معلم وقت کمتری را صرف تدریس و زمان بیشتری را صرف رسیدگی به فرد فرد شاگردان می‌کند. رشد استقلال در عمل و یادگیری، خودتجربی، پیشرفت بر اساس توان فردی و یادگیری در حد تسلط، از جمله مزایای دیگر آموزش‌های انفرادی است که متخصصان به آن اشاره نموده‌اند. (شعبانی، مهارت‌های آموزشی و پرورشی (روش‌ها و فنون تدریس)، ص ۴۲۳-۴۲۴)

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، عزالدین أبوالحسن علی بن محمد الجزری، أسد الغابۀ فی معرفۀ الصحابۀ، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۹ق.
۳. ابن حجر، أحمد بن علی أبوالفضل العسقلانی، فتح الباری شرح صحیح البخاری، دارالمعرفۀ، بیروت، ۱۳۷۹ق.
۴. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی، الطبقات الکبری، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیۀ، بیروت، ۱۴۱۰ق.
۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل أبی طالب (ع)، علامه، قم، ۱۳۷۹ق.
۶. ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد، الاستیعاب فی معرفۀ الأصحاب، تحقیق: علی محمد البجاوی، دارالجیل، بیروت، ۱۴۱۲ق.
۷. ابن فهد حلّی، احمد بن محمد، عدۀ الداعی و نجاح الساعی، دارالکتب الإسلامی، قم، ۱۴۰۷ق.
۸. ابن ماجه، محمد بن یزید أبوعبدالله، سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی، دارالفکر، بیروت، [بی تا].
۹. ابن هشام، عبدالملک بن هشام الحمیری المعافری، السیرة النبویة، تحقیق: مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبد الحفیظ شلبی، دارالمعرفۀ، بیروت، [بی تا].
۱۰. أحمد بن حنبل، أبوعبدالله الشیبانی، مسند الإمام أحمد بن حنبل، مؤسسۀ قرطبة، القاهرة، [بی تا].
۱۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۱ق.
۱۲. بیهقی، أبوبکر أحمد بن الحسین، شعب الإیمان، تحقیق: محمد السعید بسیونی زغلول، دارالکتب العلمیۀ، بیروت، ۱۴۱۰ق.
۱۳. ترمذی، محمد بن عیسی بن سوره بن موسی بن الضحاک، سنن الترمذی، موقع وزارة الأوقاف المصریة، ۱۴۰۷ق.
۱۴. حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، مؤسسۀ آل البيت (ع)، قم، ۱۴۰۹ق.
۱۵. _____، هداية الأمة إلى أحكام الأئمة (ع)، آستانة الرضویة المقدسة، مجمع البحوث-الإسلامیة، مشهد، ۱۴۱۴ق.
۱۶. ربیع بن حبیب، ابن عمر الأزدی البصری، مسند الإمام الربیع بن حبیب، تحقیق: محمد إدريس و عاشورین یوسف، دارالحکمة، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۱۷. سید مرتضی (علم الهدی)، علی بن حسین، أمالی المرتضی (غرر الفوائد و درر القلائد)، دارالفکر العربی، قاهره، ۱۹۹۸م.
۱۸. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۴ق.

۱۹. شعبانی، حسن، مهارت‌های آموزشی و پرورشی (روش‌ها و فنون تدریس)، سمت، تهران، ۱۳۹۱ ش.
۲۰. صفوی، امان‌الله، کلیات روش‌ها و فنون تدریس، انتشارات میعاد، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۲۱. طبرسی، فضل‌بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی (ط - القديمة)، اسلامیه، تهران، ۱۳۹۰ ق.
۲۲. طبری، أبوجعفر محمدبن جریر، تاریخ الأمم و الملوک (تاریخ الطبری)، تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم، دار التراث، بیروت، ۱۳۸۷ ق.
۲۳. طوسی، محمدبن الحسن، الأمالی (للطوسی)، دارالثقافة، قم، ۱۴۱۴ ق.
۲۴. قرطبی، محمدبن احمد، الجامع لأحكام القرآن، ناصر خسرو، تهران، ۱۳۶۴ ش.
۲۵. کلینی، محمدبن یعقوب بن اسحاق، الکافی، دارالکتب الإسلامیة، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۲۶. متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۹۸۹ م.
۲۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۲۸. مشکینی، علی، المواعظ العدیدة، تحقیق: علی احمدی میانجی، نشر الهادی، قم، ۱۳۷۹ ش.
۲۹. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسه آل البيت (ع)، قم، ۱۴۰۸ ق.
- هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، الهادی، قم، ۱۴۰۵ ق.

